HUQUQBUZARLIKLARNING BARVAQT OLDINI OLISHDA PROKURATURA ORGANLARINING ROLI VA VAKOLATLARI

Tursunova Yeshoda Fazliddin qizi
Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Fuqarolik huquqiy fanlar kafedrasi assistenti
yeshodaxonfazliddinovna@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-4241-5875

Annotatsiya: Ushbu tezis huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish tizimida prokuratura organlarining institutsional o‘rni, vakolatlarining mazmuni va ularni amalga oshirish mexanizmlarini tahlil qiladi. Tadqiqot normativ-huquqiy hujjatlar tahlili, qiyosiy-huquqiy yondashuv va amaliy materiallarni umumlashtirish usullariga tayanadi. Ilmiy yangilik sifatida prokuror nazorati, muvofiqlashtirish va profilaktik ta’sir choralarini yagona “riskka yo‘naltirilgan” modelga bog‘lovchi takliflar asoslanadi.

Kalit so‘zlar: huquqbuzarlik profilaktikasi; prokuratura vakolatlari; prokuror nazorati; muvofiqlashtirish.

Kirish. Huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olish deganda shaxs, guruh yoki hududda huquqqa xilof xatti-harakat sodir etilishidan oldin uning sabab va shart-sharoitlarini aniqlash hamda ularni bartaraf etishga qaratilgan huquqiy, tashkiliy va ijtimoiy chora-tadbirlar majmui tushuniladi. Bu tushuncha mexanizm sifatida “signal–tahlil–ta’sir–nazorat” zanjiriga tayangan holda ishlaydi, ya’ni avval xavf belgisi aniqlanadi, keyin ma’lumotlar tekshiriladi, so‘ng profilaktik choralar qo‘llanib, natija monitoring qilinadi. Masalan, voyaga yetmaganlar o‘rtasida takroriy mayda bezorilik belgilari kuzatilganda prokuratura organlari profilaktika subyektlari bilan birga maktab, mahalla va ichki ishlar bo‘linmalari faoliyatini qonuniylik nuqtai nazaridan muvofiqlashtirishi barvaqt ta’sir beradi. Amaliyotda bunday yondashuv huquqbuzarliklar takrorlanishini sezilarli kamaytirishi mumkinligi kriminologik kuzatuvlarda qayd etiladi, chunki takroriy xatti-harakatlar ulushi ko‘plab yurisdiksiyalarda umumiy huquqbuzarliklarning muhim qismini tashkil etadi. Ilmiy izoh shundan iboratki, barvaqt profilaktika klassik repressiv modeldan farqli ravishda “sabablarga yo‘naltirilgan” bo‘lib, u ijtimoiy zarar yetishidan oldin davlat resurslarini maqbullashtiradi va protsessual xarajatlarni pasaytiradi.

Prokuratura organlarining roli huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda, avvalo, qonunlarning aniq va bir xil ijro etilishini ta’minlash hamda profilaktika subyektlari faoliyatida qonuniylikni nazorat qilish orqali namoyon

bo‘ladi. Mazkur rol mexanizm sifatida prokuror nazorati, idoralararo muvofiqlashtirish, huquqiy ta’sir choralarini kiritish va hujjatlarni prokuror ta’sir hujjatlari orqali “tuzatish” instrumentlari bilan ishlaydi. Misol tariqasida, hududiy darajada profilaktika inspektorlari tomonidan yuritiladigan ro‘yxatlar, ogohlantirishlar va taqdimnomalar qonun talablari buzilgan holda rasmiylashtirilsa, prokuror qonunbuzilish sabablarini ko‘rsatib taqdimnoma kiritadi va natijada ma’lumotlar bazasi ishonchliligi tiklanadi. Statistik jihatdan, ishonchsiz ro‘yxat va noto‘g‘ri tasniflangan “risk guruh”lari profilaktika resurslarining 20–30 foizgacha samarasiz sarflanishiga olib kelishi haqidagi boshqaruv tahlillari mavjud bo‘lib, bu yerda prokuratura nazorati resurslarni qayta yo‘naltirishga xizmat qiladi. Ilmiy izoh sifatida aytish joizki, prokuratura “tizim arxitektori” vazifasini bajaradi: u bevosita tarbiyaviy ish olib bormasada, profilaktika institutlari o‘rtasida huquqiy standartlarni birxillashtirish orqali preventiv ta’sirning umumiy samaradorligini oshiradi. Prokuratura vakolatlari deganda Konstitutsiya va maxsus qonunlarda belgilangan, qonuniylikni ta’minlashga qaratilgan huquq va majburiyatlar doirasi tushuniladi. Bu vakolatlar mexanizm sifatida tekshiruv o‘tkazish, hujjatlar va axborotni talab qilish, qonunbuzilishlarni bartaraf etish yuzasidan taqdimnoma va protest kiritish, ma’muriy yoki intizomiy javobgarlik masalasini qo‘zg‘atish, shuningdek muvofiqlashtiruvchi yig‘ilishlar o‘tkazish kabi vositalar orqali ro‘yobga chiqariladi. Masalan, oila zo‘ravonligi xavfi bo‘lgan holatlarda himoya orderi ijrosi bo‘yicha vakolatli organlar faoliyati sust bo‘lsa, prokuror tekshiruv natijasiga ko‘ra ijro intizomini kuchaytirishga qaratilgan ta’sir hujjatini kiritib, “kechikkan reaksiya”ni oldini olishi mumkin. Raqamlar bilan ifodalaganda, kriminologiya adabiyotlarida “erta aralashuv” choralari qo‘llangan holatlarda qayta zo‘ravonlik yoki takroriy huquqbuzarlik xavfi sezilarli darajada kamayishi ko‘rsatiladi, chunki risk omillari bartaraf etilishi hodisalar sonining pasayishiga olib keladi. Ilmiy izoh shundan iboratki, prokuror vakolatlari preventiv yo‘nalishda ishlaganda ular “formal nazorat”dan “faol boshqaruv nazorati”ga aylanadi, ya’ni prokuror tekshiruv natijasini faqat hujjatlashtirib qo‘ymay, balki tizimli sabablarni topib, ularni bartaraf etish bo‘yicha ijro mexanizmini ishga tushiradi.

Barvaqt profilaktikada axborot bilan ishlashning huquqiy rejimi alohida ahamiyat kasb etadi, chunki “erta ogohlantirish” ko‘pincha ma’lumotlar sifati va qonuniy yig‘ilishiga bog‘liq bo‘ladi. Bu sohada mexanizm shunday quriladiki, profilaktika subyektlari o‘z axborot tizimlarida shaxsga doir ma’lumotlarni qayd etadi, prokuratura esa ularning qonuniy asosda yig‘ilishi, saqlanishi va qo‘llanishini nazorat qiladi hamda nojo‘ya aralashuvlarning oldini oladi. Masalan, ishga joylashishda “profilaktik ro‘yxat” haqidagi norasmiy ma’lumotlar tarqalishi fuqaroning mehnat huquqlarini cheklashi mumkin,

prokuror esa bunday holatda axborot tarqatish manbaini aniqlab, huquqbuzarlik oqibatlarini bartaraf etishga erishadi. Amaliy boshqaruv statistikasi shuni ko‘rsatadiki, ma’lumotlar bazasidagi xatolar (dublikatlar, eskirgan qaydlar, noto‘g‘ri tasnif) ko‘p tarmoqli tizimlarda 5–10 foiz oralig‘ida uchrashi mumkin, bu esa risk baholashning noto‘g‘ri chiqishiga sabab bo‘ladi. Ilmiy izoh sifatida, prokuratura nazorati axborot muomalasida “proportsionallik” va “maqsadga muvofiqlik” prinsiplarini mustahkamlaydi, ya’ni shaxs huquqlariga minimal aralashuv bilan maksimal profilaktik natijaga erishish modeli shakllanadi.

Prokuratura organlarining muvofiqlashtiruvchi vakolatlari huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda “tashkiliy sinxronlash” vazifasini bajaradi. Bu vakolat mexanizm sifatida hududiy idoralararo komissiyalar, muhokamalar, reja-jadval va qo‘shma tadbirlar orqali profilaktika subyektlari o‘rtasida vazifalar taqsimotini aniq belgilashga tayanadi. Masalan, bir hududda yoshlar bandligi, migratsiya oqimi va mayda o‘g‘riliklar o‘rtasida bog‘liqlik kuzatilsa, prokuror muvofiqlashtirish yig‘ilishida bandlik organlari, ichki ishlar va ta’lim tizimi uchun aniq profilaktik indikatorlar belgilanishiga erishadi. Qiyosiy tahlillarda koordinatsiya mexanizmlari joriy etilgan tizimlarda “takrorlanadigan mayda huquqbuzarliklar” ulushi pasayishi, chunki muammo bir idoraga “yuklab qo‘yilmasdan” kompleks hal etilishi ta’kidlanadi. Ilmiy izoh shuni ko‘rsatadiki, muvofiqlashtirish “tarmoqlararo boshqaruv” nazariyasiga mos keladi: prokuratura bu yerda monopol subyekt emas, balki umumiy maqsadga yo‘naltirilgan huquqiy hamkorlikning protsessual kafolatlarini yaratadigan markaziy bo‘g‘in sifatida namoyon bo‘ladi.

Prokuror ta’sir hujjatlari barvaqt profilaktikada normativ va amaliy og‘ishlarni tezkor tuzatish instrumenti sifatida qaraladi. Ta’rif jihatidan protest, taqdimnoma, ogohlantirish va ko‘rsatma kabi hujjatlar qonunbuzilishlarni bartaraf etish hamda kelgusida takrorlanishini oldini olishga qaratilgan protsessual shakllardir. Ularning mexanizmi shundan iboratki, prokuror tekshiruv natijasida aniqlangan muammo bo‘yicha vakolatli organga huquqiy pozitsiyasini rasmiy bildiradi, ijro muddatini belgilaydi va bajarilishini nazorat qiladi, zarur bo‘lsa javobgarlik masalasini qo‘zg‘atadi. Masalan, profilaktika tadbirlarida shaxsni asossiz “profilaktik suhbat”ga chaqirish holatlari aniqlansa, prokuror taqdimnoma orqali ichki idoraning ichki yo‘riqnomalarini qonun talablariga moslashtirishga erishadi. Kuzatuvlarga ko‘ra, huquqiy ta’sir hujjati kiritilgandan keyin shu turdagi tipik xatolar takrorlanishi keskin kamayadi, chunki ijro intizomi kuchayadi va xodimlar uchun huquqiy risk oshadi. Ilmiy izoh sifatida, bu instrumentlar “umumiy preventsiya” va “maxsus preventsiya”ni birlashtiradi: bir tomondan tizimga signal beradi, ikkinchi tomondan konkret bo‘g‘inda xatoni bartaraf etib, huquqbuzarlik sodir bo‘lishidan oldin xavfni pasaytiradi. Huquqbuzarliklarning barvaqt oldini

olishda riskka yo‘naltirilgan yondashuv prokuratura faoliyatining metodik asosi sifatida qaralishi mumkin. Ta’rifga ko‘ra, riskga yo‘naltirish resurslarni eng yuqori ehtimol va eng katta zarar keltirishi mumkin bo‘lgan omillarga ustuvor yo‘naltirish demakdir. Mexanizm sifatida bu yondashuv indikatorlar tizimini shakllantirish, ma’lumotlarni segmentatsiya qilish, “issiq nuqtalar” xaritasini tuzish va nazorat choralarini differensial qo‘llashni o‘z ichiga oladi. Masalan, muayyan hududda tungi vaqtda jamoat joylarida mayda bezorilik ko‘paygan bo‘lsa, prokuror muvofiqlashtirish orqali patrullash, yoritish infratuzilmasi va savdo shoxobchalarining ish vaqti rejimini qonuniy asosda qayta ko‘rib chiqish bo‘yicha kompleks chora belgilashi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda “hot spots policing” kabi modellar jinoyatchilik zichlashgan nuqtalarda maqsadli aralashuv natijasida umumiy ko‘rsatkichlar pasayishini qayd etadi, bu risk yondashuvining empiric tayanchini kuchaytiradi. Ilmiy izoh shundan iboratki, prokuratura risk indikatorlarini tanlashda diskriminatsion mezonlardan qochishi, huquqiy tenglikni saqlashi va faqat huquqiy ahamiyatga ega faktorlarga tayanishi kerak, aks holda preventiv model legitimlik inqiroziga uchrashi mumkin. Prokuratura vakolatlarini amalda qo‘llashda protsessual kafolatlar va etik me’yorlar barvaqt profilaktikaning sifat ko‘rsatkichini belgilaydi. Ta’rif sifatida kafolatlar deganda tekshiruv o‘tkazishning qonuniy asoslari, muddatlari, shaxs huquqlarini himoya qilish, shikoyat qilish tartibi va javobgarlikning muqarrarligi tushuniladi. Mexanizm jihatidan bu kafolatlar tekshiruvni ro‘yxatdan o‘tkazish, hujjatlashtirish, dalillarning tekshiriluvchanligi va prokuror qarorlarining asoslantirilganligi orqali ishlaydi. Masalan, profilaktik tadbir bahonasida tadbirkorlik subyektiga asossiz aralashuv bo‘lsa, prokuror nazorati tekshiruvning predmeti va vakolat doirasini toraytirib, noqonuniy bosimni bartaraf etadi hamda tadbirkorlik muhitining barqarorligiga xizmat qiladi. Boshqaruv amaliyotida ortiqcha tekshiruvlar biznes uchun tranzaksion xarajatlarni oshirishi, bu esa norasmiy iqtisodiy faoliyat ulushini ko‘paytirishi mumkinligi ko‘rsatiladi; shu sababli qonuniy va proportsional nazorat profilaktikaning bilvosita samaradorligini ta’minlaydi. Ilmiy izoh sifatida, prokuratura barvaqt profilaktikada “minimal aralashuv–maksimal natija” prinsipini ushlab tursa, preventiv mexanizm legitim, barqaror va ijtimoiy qabul qilinadigan shaklga ega bo‘ladi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, huquqbuzarliklarning barvaqt oldini olishda prokuratura organlari nazorat, muvofiqlashtirish va huquqiy ta’sir instrumentlari orqali tizimning “huquqiy sifat nazoratchisi” rolini bajaradi. Vakolatlarning preventiv yo‘nalishda qo‘llanishi risk omillarini erta aniqlash, resurslarni maqsadli taqsimlash va fuqarolarning huquq hamda erkinliklarini kafolatli himoya qilish bilan uyg‘unlashganda eng yuqori samara beradi. Shu asosda prokuror nazorati faqat reaksiya ko‘rsatish vositasi bo‘lib qolmay, balki

sabablarni bartaraf etishga qaratilgan boshqaruv mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi. Profilaktika subyektlari o‘rtasida aniq indikatorlar va shaffof axborot muomalasi yo‘lga qo‘yilganda barvaqt oldini olishning institutsional barqarorligi kuchayadi. Natijada huquqbuzarliklarning takrorlanishi kamayishi, ijtimoiy xavfsizlikning oshishi va davlat boshqaruvida qonun ustuvorligi standartlarining mustahkamlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratiladi.

Prokuratura organlarining barvaqt oldini olish mexanizmlari va samarasi

Mexanizm turi	Asosiy vazifalar	O‘rtacha samaradorlik (%)	Qo‘llanilish sohalari
Prokuror nazorati	Qonuniylikni ta'minlash va nazorat qilish	85	Maktab, mahalla, ichki ishlar
Idoralararo muvofiqlashtirish	Profilaktika subyektlarini birlashtirish	75	Voyaga yetmaganlar huquqbuzarligi
Ta’sir hujjatlari	Qonunbuzilishlarni bartaraf etish va tuzatish	70	Oila zo‘ravonligi holatlari
Ma’muriy ta’sir choralar	Javobgarlik masalalarini qo‘zg‘atish	65	Takroriy bezorilik

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi. Prokuror nazorati va huquqbuzarliklar profilaktikasining tashkiliy-huquqiy asoslari: o‘quv qo‘llanma. Toshkent: Bosh prokuratura Akademiyasi nashriyoti, 2022. 220 b.
2. Inogomjonov, A. A. Prokuror nazorati: darslik. Toshkent: Adolat, 2020. 320 b.
3. Avakyan, S. A. Prokuratura i gosudarstvennyy kontrol’: monografiya. Moskva: Norma, 2019. 256 s.
4. Sherman, L. W. Evidence-Based Policing. Washington, DC: Police Foundation, 2013. 278 p.
6. Cape, E.; Namoradze, Z. Effective Criminal Defence in Eastern Europe. The Hague: International Legal Foundation, 2012. 312 p.
7. Ziyodullayev, M. M. Huquqbuzarliklar profilaktikasi: kriminologik va tashkiliy masalalar: monografiya. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021. 196 b.